

Wojciech Wierzbicki
Uniwersytet Gdański

Brak wyobrażenia annony w mennictwie cesarza Trajana? Kilka uwag o błędach w katalogu *The Roman Imperial Coinage*

Charakter pracy z materiałem numizmatycznym wymaga od historyka starożytności korzystania z usystematyzowanych opracowań, które w odpowiedni sposób grupują monety antyczne. Od czasu wydania pierwszego tomu *The Roman Imperial Coinage* (dalej: RIC) katalogi te stanowią podstawę pracy dla historyków zajmujących się rzymskim mennictwem imperialnym. W dziesięciu tomach został zebrany dorobek numizmatyczny z okresu od bitwy pod Akcjum, czyli od początku rządów pierwszego princepsa – Gajusza Oktawiusza (od 27 r. p.n.e. Augusta), aż do późnej starożytności (491 r. n.e.¹). Na uwagę zasługuje fakt, że przy opracowywaniu katalogów RIC udział brali wybitni brytyjscy specjaliści zajmujący się numizmatyką, jak chociażby Harold Mattingly, Edward Allen Sydenham oraz Humphrey Sutherland. Mimo swojej monumentalnej roli w kształtowaniu kilku pokoleń historyków – pierwsze tomy ukazały się w latach dwudziestych ubiegłego wieku – katalogi RIC obarczone są błędami, a także na skutek rozwoju nauki oraz nowych odkryć archeologicznych okazują się przedawnione².

Błędy w katalogach numizmatycznych mogą wynikać z wielu przyczyn, jak chociażby z mnogości materiału, co prowadzi do przeoczeń, ale także z niewłaściwej interpretacji wyobrażeń znajdujących się na rewersach monet rzymskich. Niniejszy artykuł odnosi się do błędu w interpretacji, a co za tym idzie – błędnego opisu niektórych numizmatów wybijanych za rządów cesarza Trajana (RIC II *Trajan* 165–167, 478–481, 492–495). Monety te nawiązują do zaopatrywania Rzymu w zboże, którego zagwarantowanie dla kolejnych cesarzy było warunkiem koniecznym do utrzymania pokoju w stolicy. Nie ulega wątpliwości, że zaopatrzeniem Rzymu w zboże zainteresowany był również przywołany już cesarz Trajan³, który znacząco przyczynił się do rozwoju infrastruktury Rzy-

¹ Wszystkie daty, jeśli nie zaznaczono inaczej, odnoszą się do czasów po narodzeniu Chrystusa.

² Odpowiedzią na błędy wcześniejszych opracowań są nowe wydania RIC, lecz do tej pory ukazały się tylko trzy poprawione katalogi: C.H.V. Sutherland, *The Roman Imperial Coinage*, vol. 1: *From 31 BC to AD 69*, London 1984; I.A. Carradice, T.V. Buttrey, *The Roman Imperial Coinage*, vol. 2.1: *From AD 69–96 Vespasian to Domitian*, London 2007; R. Abdy, P. Mittag, *The Roman Imperial Coinage*, vol. 2.3: *From AD 117 to AD 138 – Hadrian*, London 2019.

³ Na temat polityki aprowizacyjnej Rzymu w okresie rządów Nerwy oraz Trajana szerzej zob. L. Bonacci, *La politica granaria di Roma imperiale. La Gallia come modello metodologico*, Roma 2016, s. 166–174. Wśród starożytnych autorów m.in. Pliniusz Młodszy kilkakrotnie odwoływał się do działań cesarza Trajana na polu aprowizacji Rzymu. Określił on dostawy zboża do stolicy mianem „nieustającego kongiarium” (*perpetui con-*

mu, a także jako pierwszy wśród cesarzy zasłużył sobie na tytuł najlepszego (*optimus*⁴). Dlatego dziwić może fakt nieodnotowania przez redaktorów RIC monet z wyobrażeniem annony w mennictwie Trajana.

W tym miejscu warto poświęcić kilka słów terminowi „annona”⁵. Wyobrażenia annony w mennictwie rzymskim funkcjonowały od czasów cesarza Nerona⁶, kiedy to po raz pierwszy mennica cesarska wyemitowała monety przedstawiające spersonifikowane wyobrażenie annony w towarzystwie rzymskiej bogini urodzaju – Ceres, opatrzone legendą na rewersie: ANNONA AVGVSTI CERES (RIC I *Nero* 98, 99, 137–142, 372, 389–391, 430, 431, 493–497, 566–572; il. 1)⁷. Znaczenie propagandowe tej sceny stanowiło odpowiedź na problemy z zaopatrzeniem Rzymu po pożarze z 64 r.⁸ Personifikacja annony w omówionej scenie występowała z określonymi atrybutami: kłosami zboża, rogiem obfitości (*cornu copiae*) oraz *modiusem*, który stanowił ponadto w starożytności jednostkę miar produktów sypkich. Z uwagi na złożoność pracy z materiałem numizmatycznym, a także alegoryczność przekazu rzymskich numizmatów to właśnie *modius* należy uznać za nieodłączny atrybut annony⁹. Wyobrażenia annony na stałe weszły w po-

garii) (Plin. *Pan.* 29). W kontekście słów Pliniusza zob. F. Millar, *Rome, the Greek World, and the East*, vol. 2: *Government, Society, and Culture in the Roman Empire*, eds. H.M. Cotton, G.M. Rogers, Chapel Hill–London 2004, s. 68.

⁴ Tytuł *optimus* pojawia się w mennictwie po raz pierwszy na monetach z roku 103 (RIC II *Trajan* 91). Więcej na temat tytułu *optimus* zob. J. Bennett, *Trajan Optimus Princeps: życie i czasy*, przeł. M.N. Faszczka, M. Baranowski, Oświęcim 2015, s. 354; P. Grimal, *Marek Aureliusz*, przeł. A. Łukaszewicz, Warszawa 2020, s. 354; N. Méthy, *Une Critique de l'Optimus Princeps: Trajan Dans Les 'Principia Historiae' de Fronton*, „Museum Helveticum” 2003, vol. 60, no. 2, s. 105–123; B. Scardigli, *Da Traianus Optimus Princeps a Traianus Optimus Augustus*, „Quaderni Urbinati Di Cultura Classica” 1974, no. 18, s. 57–103.

⁵ Encyklopedyczną definicję terminu „annona” zob. w: J.W. Ermatinger, *The Roman Empire. A Historical Encyclopedia*, vol. 1, Santa Barbara–Denver 2018, s. 254.

⁶ Znacznie wcześniej funkcjonowała już administracja stworzona przez Augusta w celu zaopatrywania Rzymu w zboże – prefektura annony, poświadczona źródłowo także jako *officium annonae* (CIL VI 8473). Wśród badaczy nie ma zgodności w ustaleniu dokładnej daty utworzenia tej administracji, lecz wskazuje się przede wszystkim na ostatnie lata panowania Augusta, tzn. lata 7–14. Więcej na ten temat zob. S. Demougin, *Un nouveau préfet de l'annone du Ier siècle*, „Mélanges de l'École française de Rome. Antiquité” 2003, t. 115, n° 2, s. 551.

⁷ Więcej na temat monet z personifikacyjnym wyobrażeniem annony zob. P. Garnsey, *Famine and Food Supply in the Graeco-Roman World: Responses to Risk and Crisis*, Cambridge 1988, s. 225; G. Rickman, *The Corn Supply of Ancient Rome*, Oxford 1980, s. 257–267; M. Scapini, *Studying Roman Economy and Imperial Food Supply. Conceptual and Historical Premises of the Study of the Economic Initiatives of the Emperors in the 1st and 2nd Century AD*, „Gerión” 2016, vol. 34, s. 230–231.

⁸ Legendy na awersach przywołanych monet nie pozwalają na ustalenie dokładnej daty ich emisji. Możliwe jest jednak wskazanie okresów od 55 do 66 r., a także od 64 do 68 r. Na tej podstawie można sądzić, że monety te pochodzą z tego samego okresu, czyli po roku 64. Na temat datowania monet Nerona zob. B.B. Awianowicz, *Gramatyka monet rzymskich okresu republiki i cesarstwa*, t. 1: *Kompendium tytulatur i datowania*, Toruń 2019, s. 249–252.

⁹ C.F. Noreña, *Imperial Ideals in the Roman West: Representation, Circulation, Power*, Cambridge 2011, s. 114–119; F. Schmidt-Dick, *Typenatlas der römischen Reichsprägung von Augustus bis Aemilianus*, Bd. 2: *Männliche Darstellungen*, Wien 2002, s. 23. Interesującym przypadkiem wydaje się denar z czasów Trajana, na którego rewersie został przedstawiony *modius* z dwoma kłosami zboża, zaś na awersie – senator rzymski

czet treści emitowanych przez mennicę cesarską. Po rządach Nerona także Witeliusz¹⁰, Wespazjan¹¹, Tytus¹², Domicjan¹³ oraz Nerwa¹⁴ emitowali monety z annoną na rewersie i chociaż wprowadzano na tym polu pewne innowacje w sposobie jej przedstawiania, to znaczenie ideologiczne pozostawało takie samo – cesarz jako najpotężniejsza osoba w Imperium troszczy się o aprowizację Miasta. Wypada też podkreślić, że nie tylko monety z personifikacją annony odpowiadały za kreowanie ideologicznego przekazu o dobrobycie Rzymu. Ważną rolę odgrywała na tym polu również wspomniana już bogini Ceres, obecna w mennictwie od czasów Klaudiusza (RIC I *Claudius* 94 i 110), a także rzymskie uosobienie obfitości – Abundantia. Wspomniane personifikacje oraz ich prawidłowa identyfikacja to główny problem metodologiczny, zwłaszcza w przypadku, gdy monety pozbawione są legendy na rewersie. Dodatkowy problem stanowią sytuacje, w których personifikacje występują wspólnie, co stanowiło częstą praktykę w okresie wczesnego cesarstwa¹⁵.

Il. 1. RIC II.1 *Nero* 494

Źródło: Wikimedia Commons, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Nero_Lugdunum_sestertius_691535.jpg?uselang=pl [dostęp: 6.06.2023].

Obecność wyobrażeń annony na monetach emitowanych w okresie rządów Trajana wydaje się naturalną kontynuacją dorobku poprzednich cesarzy. Stąd też zaskoczenie budzi brak odwołań do annony w katalogu RIC w latach panowania drugiego z Antoninów. Brak tego typu wyobrażeń w katalogu mennictwa Trajana, zaprezentowanym przez re-

L(ucius) LIVINEIVS REGVLVS (RIC II *Trajan* 813; PIR L 291). Podana moneta stanowi rzadki przykład, gdy na awersie znajduje się ktoś inny niż cesarz lub członek jego najbliższej rodziny. Por. m.in. B. Woytek, *Die Reichsprägung des Kaisers Traianus (98–117)*, Wien 2010, s. 642.

¹⁰ RIC I *Vitellius* 131, 144, 155, 166.

¹¹ RIC II.1 *Vespasian* 876, 923, 963–965, 966, 971, 972, 987–990, 1021–1023, 1040, 1041, 1090, 1097. W mennictwie Wespazjana annona pojawia się w tym samym czasie również w towarzystwie jego synów jako cesarów.

¹² RIC II.1 *Titus* 2, 55, 56, 61, 136–140.

¹³ RIC II.1 *Domitian* 212, 213, 286, 287, 349, 350, 367, 377, 396, 406, 412, 462, 477, 485, 646.

¹⁴ RIC II *Nerva* 52, 68, 78.

¹⁵ Jako przykład tego typu połączeń można wskazać połączenia annony z rzymską personifikacją roztropności – *providentia* (RIC IV *Severus Alexander* 249b, c, d, 250a, b, c, d) oraz annony z personifikacją zgody – *concordia* (RIC III *Commodus* 325A, B, 344, 350, 416a, c, 442).

daktorów RIC, wydaje się jeszcze bardziej zaskakujący, jeśli okaże się, że zarówno wcześniejsi władcy, jak i późniejsi spadkobiercy Trajana nawiązywali do konieczności zaopatrywania Miasta w zboże właśnie poprzez emisję numizmatów z personifikacją annony¹⁶.

W części poświęconej mennictwu cesarza Trajana katalog *The Roman Imperial Coinage*, opracowany przez H. Mattingly oraz E.A. Sydenhama, zawiera czternaście przykładów monet¹⁷, które w sposób uzasadniony odnoszą się do personifikacji annony, lecz ich opis nie zawiera takiej informacji. W ocenie autora błędnie przypisano te monety do wyobrażeń Abundantii oraz Ceres. Jak już wspomniano wcześniej, różnice w sposobie przedstawiania personifikacji na rzymskich monetach często były słabo zauważalne. Kilka bogiń czy też personifikacji mogło posiadać te same atrybuty, gdyż odnosiły się do tej samej cnoty lub abstraktu¹⁸. Granica błędu w ich prawidłowym skategoryzowaniu była niewielka, często ograniczona przede wszystkim złym stanem zachowania danego egzemplarza. W tym kontekście warto najpierw przyjrzeć się typowemu, „wzorcowemu” sposobowi przedstawiania zarówno Ceres, jak i Abundantii. Rzymska bogini Ceres ukazywana była w mennictwie imperialnym w towarzystwie kłosów zboża oraz pochodni. Takie przedstawienie zostało wprowadzone przez Klaudiusza, a następnie kontynuowane we wczesnym okresie rządów Nerona, z drobną zmianą, jaką był wizerunek bogini w pozycji siedzącej (RIC I *Nero* 23, 24, 29, 30 i 35)¹⁹. W przypadku Abundantii po raz pierwszy pojawiła się ona w mennictwie władców Imperium Romanum na denarze prowincjonalnym Nerwy (RIC II *Nerva* 140) – cesarz ten został ukazany w pozycji siedzącej, z berłem w ręku (*sceptrum*), czyli symbolem władzy cesarskiej²⁰. W pierwszych latach rządów Trajana personifikacja ta otrzymała jako atrybut obfitości dwa skrzyżowane z sobą rogi obfitości²¹.

¹⁶ Jak już wspomniano wcześniej, personifikacje annony obecne były w mennictwie Nerona, Witeliusza, wszystkich Flawiuszy oraz Nerwy. Po śmierci Trajana także kolejni władcy z dynastii Antoninów emitowali monety przedstawiające annonę. Z pewnymi brakami wyobrażenia annony funkcjonowały w rzymskim mennictwie imperialnym aż do rządów Dioklecjana.

¹⁷ Spośród czternastu monet jedna to moneta złota – *aureus*, trzy to srebrne denary (*denarius*, w liczbie mnogiej *denarii*), natomiast pozostałe to monety brązowe – sześć sesterców (*sestertius*, *sestertii*), dwa asy oraz dwa dupondiusy. O badaniach na temat zależności między treściami emitowanymi na monetach a ich nominalami zob. m.in. O. Hekster, *Coins and Messages, Audience Targeting on Coins of Different Denominations?* [w:] *Impact of Empire*, vol. 3: *The Representation and Perception of Roman Imperial Power*, eds. L. de Blois, P. Erdkamp, O. Hekster, G. de Kleijn, S. Mols, Amsterdam 2003, s. 20–35.

¹⁸ Podział treści monetarnych według ich alegoryczności, z podziałem na *virtutes* oraz *abstracta*, zaproponowała A.A. Kluczek, *Ex nummis historia. Szkice o obrazach numizmatycznych w badaniach nad dziejami starożytnego Rzymu*, Katowice 2021, s. 86–90.

¹⁹ Nie oznacza to, że w mennictwie kolejnych cesarzy nie wprowadzano innowacji w sposobie przedstawiania Ceres, jak chociażby w przypadku krótkiego panowania Galby, kiedy to dodano jako atrybut tej bogini kaduceusz (*caduceus*) (RIC I *Galba* 291, 292, 324–326).

²⁰ Katalog RIC zawiera także błąd w opisie monet Nerwy nr 52, 68 oraz 78, które stanowią powtórzenie motywu obecnego już w mennictwie Nerona, mianowicie wspomnianej już sceny przedstawiającej annonę w towarzystwie Ceres. W katalogu błędnie określono annonę mianem Abundantii, mimo legendy na rewersie: ANNONA AVGVST(i) S(enatus) C(onsulto).

²¹ Pod pojęciem pierwszych lat rządów Trajana należy rozumieć monety pochodzące z lat 98–99 (COS II), 100 r. (COS III) oraz 101 r. (COS IV). Na temat funkcji urzędów sprawowanych przez Trajana, które ułatwia-

Redaktorzy RIC błędnie jednak zinterpretowali monety aprowizacyjne Trajana i przypisali je do Abundantii i Ceres, a nie do annonny. Na tych monetach zaprezentowano kobietą personifikację na dwa sposoby²². Pierwsza trzyma w lewej ręce róg obfitości, w prawej natomiast kłosa zboża. Dodatkowo po jej prawej stronie znajduje się *modius*, a z jej lewej strony wylania się fragment okrętu (RIC II *Trajan* 165–167, 492–495; il. 2). Nawiązanie poprzez statek do morskiego charakteru transportu zboża stanowi bezsprzecznie motyw obecny przy przedstawianiu annonny²³. Drugi sposób prezentacji to kobieca personifikacja zwrócona w lewą stronę, trzymająca w prawej ręce kłosa zboża, a w lewej pochodnię (RIC II *Trajan* 478–481). Obydwa typy monet zawierają legendę na rewersie, która tytułuje Trajana mianem: S(enatus) P(opulus) Q(ue) R(omanus) OPTIMO PRINCIPI S(enatus) C(onsulto).

Il. 2. RIC II *Trajan* 166

Źródło: Wikimedia Commons, [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Silver_Roman_Denarius_of_Trajan_\(FindID_249705\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Silver_Roman_Denarius_of_Trajan_(FindID_249705).jpg) [dostęp: 6.06.2023].

Prawdą jest, że wszystkie z analizowanych monet pozbawione są legendy, która odnosiłaby się do zaprezentowanej na rewersie postaci. W świetle przytoczonych argumentów wydaje się jednak zasadne, że ukazane personifikacje, mimo iż zawierają atrybuty zwią-

ją datację monet z tego okresu (konsulaty, władza trybuńska oraz obwołania imperatorskie), zob. B.B. Awianowicz, *Gramatyka...*, s. 270–271. Interesującym przykładem prezentowania Abundantii w mennictwie Trajana jest nawiązanie do wprowadzonego przez tego władcę programu wspierania biednej młodzieży włoskiej, co zostało odzwierciedlone na monetach pod postacią ALIM(enta) ITA(liae) (RIC II *Trajan* 243).

²² Wspomniane monety zostały opatrzone legendami na awersie: IMP(eratori) TRAIANO AVG(usto) GER(manico) DAC(ico) P(ontifici) M(aximo) TR(ibuniciae) P(otestatis) CO(n)S(uli) V P(atri) P(atriciae) lub IMP(eratori) CAES(ari) NERVAE TRAIANO AVG(usto) GER(manico) DAC(ico) P(ontifici) M(aximo) TR(ibuniciae) P(otestatis) CO(n)S(uli) V P(atri) P(atriciae) i należy je datować na lata 103–111.

²³ W mennictwie innych princepsów nawiązywano do morskiego transportu zboża poprzez przedstawianie annonny z kotwicą, sterem czy też latarnią morską. Także pochodnia, element łączony z Ceres, może odgrywać w ukazywaniu annonny rolę podobną jak latarnia morska. Należy także podkreślić, że termin „annona” każdorazowo wiązał się z transportem zboża z prowincji – głównie z Afryki Prokonsularnej oraz Egiptu – do kosmopolitycznej stolicy Imperium Romanum, jaką bez wątpienia był Rzym. Rzymski historyk z przełomu I i II w. n.e. – Tacyt, wskazywał na zależność Rzymu od dostaw pochodzących z transportu morskiego: „życie narodu rzymskiego zostało uzależnione od statków towarowych i wypadków” (Tac. *Ann.* 12.43) lub też w innym fragmencie: „Rzym jest zależny od zewnętrznych dostaw” (Tac. *Ann.* 3.54).

zane zarówno z Ceres, jak i z Abundantią, należy zaliczyć jako przedstawienia annony²⁴. Dodatkowym uzasadnieniem tak postawionej hipotezy jest fakt, że wizerunki annony z czasów Trajana, błędnie opisane w katalogu RIC jako Abundantia oraz Ceres, stanowią powtórzenie prezentacji annony, która po raz pierwszy w mennictwie imperialnym pojawiła się w czasach samodzielnych rządów Tytusa (RIC II.1 *Titus* 136–139)²⁵. Obecność wyobrażeń annony w mennictwie Trajana stanowi nawiązanie do treści emitowanych przez jego poprzedników, a tym samym uzasadnia trwałą obecność annony w mennictwie także u kolejnych władców Imperium Romanum. Tego typu nawiązania do procesu aprowizacji Miasta w mennictwie Trajana dobrze współgrają z budowlaną działalnością tego cesarza. Należy tu wspomnieć, chociażby w kontekście troski o aprowizację Rzymu, budowę nowego portu dla miasta, zwanego *Portus Romanus* lub *Portus Augusti*, z biegiem czasu określanego po prostu mianem *Portus*²⁶.

Summary

The Lack of Depiction of Annona in the Minting of the Emperor Trajan? Some Comments on the Errors in *The Roman Imperial Coinage Catalogue*

The content issued on ancient coins was, in many cases, an ideological reference to the figure of the emperor and his widespread political or social activities. The purpose of this article is to highlight the way in which the rulers of Rome – the most powerful men in the Roman Empire – propagandised the need to supply the city with grain. For almost two and a half centuries of the empire, the mint in Rome issued numismats with the image of an annona. There is some doubt about the absence of such depictions in the catalogue of *The Roman Imperial Coinage* in the section on the Emperor Trajan.

Keywords: emperor Trajan, annona, numismatics, *The Roman Imperial Coinage*

Słowa kluczowe: cesarz Trajan, annona, numizmatyka, *The Roman Imperial Coinage*

²⁴ W literaturze przedmiotu zdarzają się przypadki, kiedy autorzy dzielą wątpliwości na temat tego, jaka personifikacja znajduje się na rewersie. Błąd ten wydaje się być powieleniem opisu z katalogu RIC. Szerzej zob. m.in. A.E. Cooley, *Italy during the High Empire, from the Flavians to Diocletian* [w:] *A Companion to Roman Italy*, red. eadem, Malden–Oxford–Chichester 2016, s. 125.

²⁵ W tym przypadku chodzi o zaprezentowanie annony w pozycji stojącej, wraz z rogami obfitości, *modiusem* oraz widocznym dziobem okrętu. Jedyne zastrzeżenie stanowi obecność na monetach Tytusa bogini Aequitas w prawej ręce annony.

²⁶ Więcej na ten temat zob. S.J. Keay, *Portus: An Archaeological Survey of the Port of Imperial Rome*, Rome 2006; V. Mannucci, *Il parco archeologico naturalistico del Porto di Traiano*, Roma 1992. Charakterystyczne przedstawienie nowego portu znalazło się także na sestercu RIC II *Trajan* 471. Nie sposób określić daty emisji tej monety dokładniej, jak tylko na lata 103–111. Interesujący wydaje się fakt, że w tym samym czasie wyemitowane zostały analizowane w tekście monety z wyobrażeniem annony.